

TRAGÉDIA 2.0

Az „oroszcivilizáció” és Európa
Milan Kundera *A megraboltt Nyugat,*
avagy Közép-Európa tragédiája című esszéjében

Milan Kundera *A megraboltt Nyugat, avagy Közép-Európa tragédiája* című esszéje magyarul először a *Hírmondó* folyóirat 1984/6-os (május–júniusi) számában jelent meg, és a cím alatt szerepeltetett forrásmegjelölés alapján arra következtethetünk, hogy a fordítás a francia *Le Débat* 1983. novemberi száma alapján készült¹. Tethetjük ezt már csak azért is, mert a *The New York Review of Books*-beli angol nyelvű megjelenés² 1984. április 26-ai, ami túl közel esik a magyar közléshez, hiszen az sem hagyható figyelmen kívül, hogy a magyar fordítás esetében szamizdat publikációról vagyunk kénytelenek beszélni.³

Kundera esszéje a közép-európai „kis államok” kultúrájának fenyegetettségéről szól, s ennél jóval többről. Arról, hogy ez a fenyegetés valójában az összeurópai kultúra számára is fenyegetés, hiszen Közép-Európa nélkül – pars pro toto – Európa nem is maradhatna ön-maga. Ezáltal lesz a Nyugat megrabolttá, ahogy az esszé címében is áll. Kundera állítása szerint a vasfüggönytől Keletre fekvő, földrajzilag még európainak nevezett régió kulturálisan nem írható le egységesként, ugyanis „Európa nem földrajzi jelenség, hanem szellemi fogalom.” Ennélfogva számos, a jaltai döntés értelmében Keletre kerülő ország és nép (a csehek, a lengyelek, a magyarok)⁴ a Nyugathoz tartoznak, csak a politikai berendezkedés lett a fejük fölött keleti a szovjet inváziók következtében, s így – állítja Kundera – ezen országok számára az 1945 utáni sorsváltás politikai katasztrófa, különösen azért, mert civilizációjuk is megkérdőjeleződik.

Ehelyütt nem vállalkozhatok sem a Közép-Európa-fogalom, sem az ehhez kapcsolódó tipológiai és terminológiai elméletek és viták magyar és nemzetközi irodalmának és historiográfiájának áttekintésére. Ugyanígy nem képezheti írásom tárgyát a Brezsnyev 1982-es halála után, a birodalmi válságtünetként is evidensen értelmezhető gerontokratikus tobzódás idején, sokak szerint épp Kundera itt elemzendő szövege nyomán újra felélénkült, a keleti és nyugati tudományos közéletben és a nyugati emigrációban ugyanúgy, mint a lengyel, a csehszlovák és a magyar szamizdat sajtóban zajló Közép-Európa-vita konkrét korpuszának diskurzuselemzése, de még csak ennek összefoglalása sem. Két dolgot szükséges azonban részletesebben megvizsgálni Kundera Nyugat-esszéjének elképzeléseiből és

az azokra érkezett reakciókból. Egyfelől, hogy Kundera civilizációk küzdelméről beszél és ezen az alapon Oroszországot nem tekinti az európai hagyomány részének. Másfelől, hogy milyen problémákat vet fel a Közép-Európa nevű alkotóelemétől megfosztott, persze meg is bíralt Nyugat-választása.

A legendás cikke születése idején már majdnem egy évtizede Franciaországban élő Kundera narratívája nem elsősorban politikai rendszerek hidegháborújaként, hanem civilizációk összecsapásaként írja le a korszakot, egyúttal azt is állítva, hogy ebben a küzdelemben évtizedek óta Közép-Európa valamiféle csatatérként értelmezhető. Ugyanakkor ez a csata hiányában zajlik, hiszen „Európa éppen saját kulturális identitásának elvesztését éli meg, Közép-Európából csak a politikai rezsimit veszi észre; más szóval: Közép-Európában csak Kelet-Európát látja”.⁵ Kundera szerint azzal, hogy a Nyugat mintegy ignorálja ezt a „küzdelmet”, egyúttal – progresszív amnéziájába⁶ takarózva – meg is feledkezik önmagáról.

A Nyugat-esszé követő nemzetközi vitának volt egy jelentős áramlata,⁷ amely bár eufemisztikusan, de mégiscsak oroszellenességet olvasott a szerző fejére, nem is minden alap nélkül. Olyan megszólalók sorolhatók ide, mint Lev Kopelev, Joszif Brodskij vagy Milan Šimečka. És bár esszéjének egy korai pontján, a negyedik tételben Kundera úgy fogalmaz, hogy „nem Oroszország, hanem a kommunizmus az, ami megfosztja a nemzeteket lényegüktől”,⁸ később – ahogy erre Milan Šimečka válaszcikke is kitér – eljut odáig, hogy a totalitárius orosz civilizációt a Nyugat radikális tagadásának nevezi. Timothy Garton Ashhoz hasonlóan, aki szerint Kundera Közép-Európa mítosza⁹ és Szolzsenyicin Oroszország mítosza tükröképek,¹⁰ Šimečka szintén Szolzsenyicinben találja meg kommunizmus és oroszország kérdését illetően Kundera alkalmi pandant-ját: „Szolzsenyicin szerint a kommunizmus gonosz nyugati importcikk, míg Kundera szerint mostanra annyira eloroszosodott, annyira átformálta az orosz környezet, hogy tökéletesen idegenné vált a nyugati hagyományoktól és gondolkodástól.”¹¹ Ezzel az alapállással cseng össze a párizsi *Magyar Füzetek* harmadik számában (1979) magyarul is olvasható Kundera-interjú, amely eredetileg a *Le Monde* 1979. január 19-ei számában jelent meg, tehát évekkel a Nyugat-esszé előtt. Arra a kérdésre, hogy a kommunizmus fel akarja-e számolni a táborába tartozó nemzeteket, Kundera a következő választ adja: „Én nem a kommunizmusról beszélek, hanem az orosz totalitarizmusról, amelynek szerves része a kulturális erőszak.”¹² (Kundera álláspontja persze nem történelmi előzmények nélküli: a régió definiálási kísérleteiben – a német mellett – az orosz kérdés mindig is alapvető volt, elég csak a lengyel Oscar Halecki disziplína-újrateemtő munkáira gondolni.)¹³

Kundera érvelésében a civilizációs szempontok és az 1945 utáni politikai berendezkedés szempontjai átjárnak egymásba, összességében mégis az látszik, hogy az esszé negyedik tételének állításával ellentétben Kundera szerint az orosz civilizáció természete folytán lesz „termékeny” (és egyúttal önvesztélyes) talaja a kommunizmusnak. Az említett civilizáció a közép-európai országokba a politikai berendezkedés képében érkezett meg: „az orosz kommunizmus fölélesztette Oroszország régi nyugatellenes rögeszméit, s az országot brutálisan szakította ki a nyugati történelemből”¹⁴. Ahogy a már idézett Milan Šimečka, úgy Joszif Brodskij is utal rá, hogy a rémtetteket a szovjet birodalomban a történelmi szükségszerűség nevében követték el, „a történelmi szükségszerűség fogalma [pedig] a racionális gondolkodás terméke, és nyugati irányból érkezett Oroszországba.”¹⁵ (A Nyugat-esszében nem kerül kifejtésre, mégis mérlegelésre adhat okot a kérdés, hogy Oroszország mellett vajon a kommunizmust is kizárja-e Kundera az európaiság köréből, s ha igen, akkor vajon mit keres Déry Tibor a Kundera-leltárban, talán egyedüli kommunistaként, s jut-e hely itt fel nem emlegetett, de kommunista közép-európai alkotóknak a Kundera-univerzumban?)

Az orosz civilizációhoz való viszony szempontjából érdemes lehet röviden kitérni arra a párhuzamra, ami Kundera esszéje és Samuel P. Huntington – kulturális-civilizációs determinizmuson alapuló – koncepciója között fennáll, ahogy erre már számosan rámutattak¹⁶. *A civilizációk összecsapása és a világrend átalakulása*¹⁷ című könyvében Huntington

kifejti (mintegy válaszul Francis Fukuyama 'történelem vége'-koncepciójára), hogy az ideológiai küzdelmek után a poszt-hidegháborús korszak jelenét és jövőjét a – huntingtoni modellben elsősorban vallásilag – eltérő civilizációk közötti különbségekből fakadó konfliktusok fogják szervezni. Ebben a huntingtoni alapállásban, szemléletben és hangfekvésben, az evidensen különböző helyi értékek és fókuszok ellenére is, könnyen dekódolhatók a kunderai gondolatmenet egyes pontjai. „[A] világpolitika törésvonalai a jövőben a «kultúrák összecsapásai» mentén jönnek létre – ezeket a kultúrákat pedig elsősorban vallási eredetük határozza meg. Kundera Közép-Európa-víziója, amelyben a politikai vonatkozások a kulturálisak felől határozódnak meg, tökéletesen illik Huntington érvelési mechanizmusába, ennél fogva kevéssé volt meglepő, hogy az amerikai politológus örömmel át is vette ezt a fogalmat.”¹⁸ – mutat rá a rokonságra Timothy Garton Ash, és hasonlóan (noha máshonnan) érvel Melegh Attila is, aki az 1980-as évek Közép-Európa-vitáját (annak gyűjtőpontjában Kundera esszéjével) a huntingtoni fundamentalizmus egyik előképének nevezi, mondván „másról sem szól, mint hogy térségünknek van egy «igazi» civilizatorikus jellegzetessége, amelyet elfed a «hamis» jaltai máz, azaz elnyom a szovjet uralom «keleti» «barbarizmusa». (...) Nem véletlen, hogy térségünkben a «nyugatos» és a «Kelettől» elszakadni kívánó értelmiség a globalizációt vagy a nyugati civilizációval azonosítja, vagy pedig az előbbi érveléshez hűen máznak tekinti.”¹⁹

Kundera 1985. január 6-án egy másik esszét is publikált a *The New York Review of Books*-ban, *Bevezető egy variációhoz* címmel, melyben számos összecsengés fedezhető fel a Nyugat-esszében mondottakkal, ami az „orosz civilizáció” kérdését illeti. Egy színházi felkérés apropóján teremt kulturális dichotómiát, melyben Dosztojevszkij ellenében mozgósítja Sterne-t és Diderot-t, a zavaros érzelmeket állítja szembe a racionális gondolkodással. „Taszított Dosztojevszkij túlfűtött gesztusainak, sötét mélységeinek és agresszív érzelmességének világa. Hirtelen megmagyarázhatatlan nosztalgia fogott el a *Jacques le Fataliste* után. (...) Honnan e hirtelen támadt viszolygás Dosztojevszkijtől? Egy cseh oroszellenes reflexe volt talán, akit traumaként ért országa megszállása? Nem, hiszen Csehovot most is szeretem. Arról lett volna szó, hogy kételkednék a mű esztétikai értékeiben? Nem, mert a viszolygás meglepetésszerűen kerített hatalmába, az objektivitáshoz semmi köze nem volt. Dosztojevszkij regényeinek légköre irritált: olyan világ, melyben minden átváltozik érzelmmé vagy az érzelmek az igazság és az érték régiójában emelkednek.”²⁰

1985. február 17-én az orosz-amerikai Nobel-díjas (és egyébként szintén emigráns) Jozsif Brodskijtől érkezik válasz, szintén a *The New York Review of Books* hasábjain. Brodskij nem csupán a *Bevezető egy variációhoz* című Kundera-cikkre reagál, hanem arra az egész koncepcióra is, amit a Nyugat-esszé már csúcsra járatott. Brodskij maliciózus éleslátással foglalja össze Kundera álláspontjának eredőit: Dosztojevszkij és a tankok (mármint a Prágába 1968. augusztus 21-én bevonuló tankok) ugyanonnan jöttek. Brodskij azt is megállapítja, hogy Kundera értékítéleteit kevésbé esztétikai rendszere, mint inkább történelemfelfogása határozta meg: „sorsa geopolitikai meghatározottságának esett áldozatul – a kelet-nyugati kettéosztottság képzetének”.²¹ Ennek a meghatározottságnak a tudatosítása pedig elvezeti Brodskijt annak a következtetésnek a levonásához, miszerint Kundera a többszörös választási lehetőségeket zárja ki, ezáltal csakis száz százalékos alternatívákban gondolkodik, ez pedig bizonyos szellemi kényelemmel jár: „felkínálja az érzelm és ráció, Dosztojevszkij és Diderot, az ők és mi stb. kézenfekvő dichotómiáját. Arra kényszeríti az embert, hogy válaszson. (...) idővel a dolog oly lényegi szubsztanciává női ki magát, hogy elhomályosítja azt is, milyen szegényes volt az eredeti választék.”²²

Ez, a könnyűkezü, az „orosz civilizációhoz” való feszült viszony felől (is) megtámogatott, elfogult és elfogódott Európa-pártiság lehet Kundera esszéjének másik, aktualizáló olvasatokra is lehetőséget kínáló csatateret. Brodskij is kitér arra a paradoxonra, hogy Kundera valóban nem kritikátlan a Nyugat – általa rögzített – tértelensége és figyelmetlensége iránt. Sőt, Brodskij tovább is megy ennél, amikor a keleti mártírnak a bűnös Nyugattal szembeni kulturális felsőbbrendűségét mutatja ki Kundera mondataiban: „európaibb akar lenni az európaiaknál”.²³ Ugyanakkor ez lehet a kulcs az Európáról szóló kunderai álláspont instabilitásának megértéséhez is. Hiszen Közép-Európa fontosságát Kundera mégiscsak a (nyugat-)európai megalapozottságban látja, és csatolmányként köti ehhez mint egye-

temes normához. Kundera indirekt módon megerősíti annak a sztereotípiának a létezését, mely a nyugati kulturális és civilizációs fölényről szól, ahogy arra már idézett tanulmányában Agnieszka Janiec-Nyitrai is utal. „[M]indig Európa összefüggésrendszerén belül marad, mivel Európa olyan mércét jelent számára, mely alapján érzékelhető saját fontossága”²⁴ – írja Brodzskij. Kundera tehát már itt megelőlegezi azt, ami a rendszerváltások idején válik a régió kulturális és politikai elitjei számára meghatározóvá, tudniillik a nyugatközpontú modernizációs diskurzust, amit társadalomlélektani szempontból aztán Jürgen Habermas ír le Kelet-Németországról, de a térség egészére alkalmazhatóan.²⁵ Kundera nem új Közép-Európát talál fel, mert a térség egyedi jellegzetességeit elkeni. Vigyázó szemét persze Nyugatra veti, de a perifériás látásával mintha gondok lennének.²⁶ Ami marad, az csupán a századelő iránti nosztalgia: Musil, Hašek és Bartók.

Maximális változatosság – minimális területen, írja Kundera Közép-Európáról, ez a sokféleség pedig, ahogy arra Vladimír Macura is utal „védelmet nyújt[hatna] a Nyugat-Európát jellemző egységesítés és a monolitikus, gleichschaltolt Oroszország ellen”.²⁷ Ám amilyen hevesen védekezik és tiltakozik Kundera az orosz civilizatorikus nyomás és befolyás ellen, annyira óvatlan a nyugati egységesítéssel szemben. Pedig a nyolcvanas évek közepén meginduló Közép-Európa-beszédet egyfelől és legfőképpen épp az európai megosztottsággal, a hatalmi tömbök status quójával, Jalta (és Helsink) hagyományával szembeni elégedetlenség pörgette fel. A megszólalók derékhada sem reflektálatlan proeurópaisággal, sem kényszeres antikommunizmussal nem lehetett vádolható, ruszofóbiával pedig még kevésbé. Ez az intenzív időszak azonban csupán néhány évig tartott. Előbb a rendszerváltások eufóriája (és sokkja) keretezte újra a Közép-Európa-kérdést, és a Nyugat felé zárkózás egységesítő nyomása is komoly szerepet játszott a Közép-Európa-beszédek halkulásában,²⁸ ahogy erre Bányai János is utal: „a keleti kultúra szorításából menekülni igyekvő kultúrák (...) Európa felé indultak el, és nem gondoltak többé arra a köztességre, amelyről oly jól lehetett álmodni alig egy-két évvel korábban.”²⁹ Mindez elpárhuzamosan pedig elmaradt az önreflexió munkája, bizonyos értelemben utólagosan is. Elmaradt a válasz arra a nem kevésbé aktuális kérdésre, hogy miként is kerülhetők el a (kulturális) öngyarmatosításnak, akkulturációnak azok a tendenciái, amelyek Kundera esszéjében, annak minden élessége ellenére is, ott bujkálnak, s amelyek számos vonatkozásban – s ez három évtized távolából egyre kevesebb rizikóval állítható – sematizálták és bénították a kelet-közép-európai rendszerváltások utáni önértékek, önkitalálások folyamatát. Hasonlóképpen arra is szükséges lesz választ kínálni, hogy milyen mértékű ez az új közép-európai tragédia. ■ ■ ■

JEGYZETEK

- 1 Milan Kundera, *Un occident kidnappé ou la tragedie de l'Europe central*, Le Débat, 27, 3–22.
- 2 Uő., *The Tragedy of Central Europe*, The New York Review of Books, 1984. április 26, 33–38.
- 3 Kundera esszéjét a *Hirmondó* folyóirat 1990-ben megjelent válogatásából olvasom, az oldalszámok ebből a kiadásból származnak, az esszére a továbbiakban Nyugat-esszéként hivatkozom. A szerkesztő, Demszky Gábor fakszimilében közli a szamizdatban megjelent eredeti szöveget, a fordító neve nem szerepel. (*Szamizdat '81–89*, AB, Budapest, 1990, 28–41.)
- 4 Kundera tipológiájából sokan hiányoznak, a románok például, ahogy Jugoszlávia és a Balkán kérdését sem érinti egyáltalán, kivéve egy Bulgáriára vonatkozó megjegyzést, mely ország az ortodox vallás révén a kezdetektől a keleti civilizáció része, s ennek következtében az orosz jelenlét nem is váltott itt ki olyan civilizációs megrázkódtatást, mint Csehszlovákiában, Lengyelországban vagy Magyarországon, ahol grandiózus lázadások jellemzik a korszakot, szemben Bulgáriával, amely a kommunista blokk legszilárdabb része.
- 5 Milan Kundera, *A megrabolt Nyugat avagy Közép-Európa tragédiája = Szamizdat '81–89*, szerk. Demszky Gábor, AB, Budapest, 1990, 37.

- 6 Agnieszka Janiec-Nyitrai, *Milan Kundera Közép-Európa tragédiájáról*, tanulmánykézirat, ELTE, 2018
- 7 Erre Knud Erik Jorgensen tanulmánya is utal: *The End Of Anti-Politics in Central Europe = Democracy and Civil Society in Eastern Europe*, ed. Paul G. Lewis, Macmillan Press, London, 1992
- 8 Kundera, *i. m.*, 29.
- 9 Kunderának az európai civilizációt mitizáló, idealizáló hajlamára az a Vajda Mihály is utal, aki egyébként megvédi a Nyugat-esszé álláspontját Milen Šimečka vitacikkére adott válaszában (*Ki rekesztette ki Oroszországot Európából?*, Századvég különszám, évszám nélkül, 158–162.)
- 10 Timothy Garton Ash, *Létezik-e Közép-Európa?*, Századvég különszám, évszám nélkül, 89.
- 11 Milan Šimečka, *Más civilizáció? Egy másik civilizáció?*, Századvég különszám, évszám nélkül, 156.
- 12 Milan Kundera, *Mi az, hogy Kelet-Európa?*, Magyar Füzetek, 3, 1979, 10.
- 13 A Közép-Európa-diskurzusban Halecki 1923-as brüsszeli előadását szokás fordulópontnak tekinteni, amely elsőként tett kísérletet a Friedrich Naumann-féle, német dominanciájú és szemszögű Mitteleuropa-konceptió (1915) kikezdésére. Halecki már amerikai emigrációja idején írta meg a témához kapcsolódó kulcsműveit: *Borderlands of Western Civilization: A History of East Central Europe* (1952), *The Limits and Divisions of European History* (1962).
- 14 Kundera, *A megrabolt Nyugat. . .*, *i. m.*, 31.
- 15 Jozsif Brodskij, *Miért téved Milan Kundera Dosztojevszkijt illetően?*, Századvég különszám, évszám nélkül, 172.; Šimečka így ír ugyanerről: „A kommunizmus doktrínája Nyugaton cseperedett fel. Németországban kutatták, tűzkeresztségen a francia forradalmak alatt esett át, és kötetei megtalálhatók a British Museum polcain.” (Šimečka, *i. m.*, 156.)
- 16 A két szerző koncepciója közti párhuzamra többen rámutattak már. Russel Bova egyenesen Huntington előzményeként olvassa Kundera szövegét (Russel Bova, *Russia and Europe after the Cold War = Russia and Europe*, ed. Kjell Engelbrekt, Bertil Nygren, Routledge, London/New York, 2010, 23.); Marcel Cornis-Pope pedig a kulturális fordíthatatlanság tételében látja a két szerző közösségét (Marcel Cornis-Pope, *Introduction: Mapping The Literary Interfaces of East-Central Europe = History of The Literary Cultures of East-Central Europe*, II, ed. Marcel Cornis-Pope, John Neubauer, John Benjamins Publishing Company, Amsterdam/Philadelphia, 2006, 2.)
- 17 Samuel P. Huntington, *A civilizációk összecsapása és a világrend átalakulása*, Európa, Budapest, 1999.
- 18 Timothy Garton Ash, *Közép-Európa? Az meg hol van?*, Magyar Lettre Internationale, 35., 23.
- 19 Melegh Attila, *Mozgó Kelet – globális térképek és a státustörvény*, Eszmélet, 55, 2002, 37.
- 20 Milan Kundera, *Bevezető egy variációhoz*, Századvég különszám, évszám nélkül, 166.
- 21 Brodskij, *i. m.*, 173.
- 22 Uo.
- 23 Uo., 174.
- 24 Brodskij, *i. m.*, 174.
- 25 „az emberek be akarják hozni azt a politikailag szerencsésebb és gazdaságilag sikeresebb fejlődést, amely Németország nyugati felét négy évtizeden keresztül elválasztotta keleti részétől.” (Jürgen Habermas, *Mit jelent a szocializmus ma?*, ford. Mezei György Iván, Világosság, 1991/2, 105.)
- 26 Egyetlen példát idéznék csak a Kunderáétól eltérő Közép-Európa-beszédre, Konrád Györgynek *Az autonómia kísértése* című 1978-as munkáját, amely a bipoláris helyzetet felülíró, pólusképző narratívát épít ki:
„Esztelenség lenne arra törekednünk, hogy most nyugatról államosítsák a szabadságunkat. A kelet-európai disszidens mozgalom eszköz lehet a nyugati baloldal ellen, ha nem tisztázzuk, hogy kivel vállaljuk a szolidaritást. Nem lehetünk a status quo védelmezői nyugaton, ha keleten annak kritikussai vagyunk. (. . .) Jó fiúnak lenni nyugaton? Otthon sem vagyunk azok. Egy tömbön kívüli Európa eszméje – úgy rémlik – nemcsak moszkvai, de washingtoni kormánykörökben sem népszerű, pedig Budapesten ez a gondolat tetszetős.” (kiemelések tőlem: F. R.) (Konrád György, *Antipolitika – Az autonómia kísértése*, Codex, Budapest, 1990, 90.)
- 27 Idézi Agnieszka Janiec-Nyitrai, *Milan Kundera Közép-Európa tragédiájáról*, tanulmánykézirat, ELTE, 2018
- 28 A kilencvenes évek elejétől aztán a balkáni háborúk helyeték a kérdést egy egészen másik fénytörésbe, de ez a történet már tényleg más lapra tartozik.
- 29 Bányai János, *Közép-Európa kisebbségi nézőpontból*, Híd, 2003/2, 186.

Fehér Renátó (Szombathely, 1989): költő. Legutóbbi kötete: *Holtidény* (Magvető, 2018).